

## МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

В.А. Бушаков

### ЕТНОНІМИ ТУНГУСИ, ЕВЕНИ ТА ЕВЕНКИ (ДО СЕМАНТИЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ ЕТНОНІМІВ)

Стаття присвячена походженню етноніма *тунгус* і самоназви евенів (*эвен* ~ *ывын* ~ *эбен*, мн. *ывыхал* ~ *эбэхэл* ~ *эужель*) та евенків (*эвэнкй*), котрі, по суті, становлять один народ. Раніше евенків і евенів називали *тунгусами*, а евенів ще – *ламут*, *намунка*, *намукка*, *ламка* ‘морські’, оскільки останні мешкали на берегах Охотського моря (евенк. *лāму*, *лāмэ*, евен. *нам* ‘море’). Піші тунгуси-мисливці вживали самоназву *эвэнкй*, *эвэн*, а оленні тунгуси – *орочен*, *орочон*, *ороч* (мн. *орочел*, *орочол*) (евенк. *орон* ‘олень (*домашній*)’, називаючи піших словом *мэнэ* ‘осілий’ [Эвенкийско-русский словарь 1958, 233, 271, 327, 545; Василевич 1964, 2; История и культура эвенков... 1977, 14]).

Етнонімом *тунгус* позначали всі тунгуські племена від Обі до Охотського моря й від Колими до Маньчжурії та Сіньцзяну. Г.Ф. Міллер так писав про тунгусів: “Тунгузы называются сами Евоенами, по тому, что праотца их звали Евоеном, также Донками, а иногда, по примеру многих Сибиряков, и просто людьми (Тунг Боие). Енисейские Остяки и Татары называют их так, как и Россияне, Тунгузами, производши название сие ломано от слова Донки или от Тонгон, наименования их князька, либо и от Татарского слова Тунгуз, свинья, которым названием гордые Татары хотели конечно изъяснить их уничиженность и гадкое житие. В прочем называют их Манджуры Солонами, стрельцами, и Орочонами, оленоводцами, от слова Орон, олень, Монголы же и Бурята Хам Ногонами и Солонами... Россияне получили свое первое известие о Тунгузах от Енисейских Остяков...” [Миллер 1777, 34].

Огляд різних думок щодо походження етнонімів *тунгус* і *евенк* зробив В.О. Туголуков [Туголуков 1970, 204–210].

Етнонім *тунгус* мусить бути пов’язаний з етнонімом *донкі*, який можна тлумачити, враховуючи значення термінів *дунрэ*, *донрэ* та *дуэнтэ*, як ‘житель гірської тайги’, пор. *донгой* (мн. *донгоил*, *донгот*) – евенки з річок Тунгир та Ольокма [Эвенкийско-русский словарь 1958, 578]. Такої думки про походження етноніма був О.М. Золотарьов [див.: Миллер 2005, 496]. У різних евенкійських діалектах існують лексеми *дундрэ*, *дундэ* ‘земля, ґрунт; могила’, *дуннэ* ‘земля, країна, могила’, яким відповідають евен. *дунрэ*, *донрэ* ‘гори, тайга’, нан., ульч. *дуэнтэ* ‘тайга’ [Эвенкийско-русский словарь 1958, 125–126]. Рід *донкан* є у нанайців, орочів (*дунка*) та ульчів [Никонов 1984, 48]. Піші східні евенки називали оленних (гірських) евенків *донкан* ~ *дункан*, а в Забайкаллі термін *донкі* був самоназвою даурських кінних тунгусів нарівні з *евенкй*, в ульчів поширена назва роду *дункан* [Василевич 1969, 266], *донкан*, *дункан* було назвою оленних тунгусів у XVII ст., від *дунна* ‘земля’ [Туголуков 1970, 213]. Материкові, гірські евени себе називають *дондыткиль* ‘гірські’, а морські евени східних – *донрэнкэн* ‘гірські’ [История и культура эвенков... 1977, 15]. Оленні евенки, що кочували по відрогах Станового хребта, нанайців, ульчів та негідальців називали *нгэгидā* (евенк. *нгэгидā* ‘простір на нижній частині схилу’, ‘прибережний простір’), протиставляючи цей термін терміну *дункан* ‘мешканець сопок’, котрим називали себе [Народы Сибири 1958, 776; Эвенкийско-русский словарь 1958, 279].

Про ненецько-селькупське походження етноніма *тунгус* див.: [Аникин 2000, 566–567].

У часи Чингісхана під описовий етнонім *лісові урянкати, хоїн-урянка* [Рашид-ад-дин 1952, 121, 123–124, 156] (монг. **ойн** ‘лісовий’, род. відм. від **ой** ‘ліс’, старопис. монг. **оі**, пор. евенк. **хой** ~ **ой**) підпадали й предки тунгусів. Етнонім *урянхай* ~ *урянхат* походить з тунгусо-маньчжурських мов [Бушаков 2011].

Народне тлумачення етноніма *эвэнкй* як “поперешні” зафіксував у XVIII ст. Яків Лінденау [Туголуков 1970, 210], пор. евенк. **эвункй** ‘косий (*про очі*)’, **эвункй**, **эвункэкй** ‘поперек’, ‘у різні боки’, ‘поперечний’, евен. **эвунки** [Эвенкийско-русский словарь 1958, 544]. Г.М. Василевич припускала, що етнонім **эвэнкй** і **эвункй эсетар** ‘поперечні очі’ “цілком імовірно, одного походження” [Сборник материалов... 1936, 4, прим. 1]. Пізніше вчена вважала, що тлумачити *эвэнкй* із сучасних мов не можна [Василевич 1969, 11].

Чи не може самоназва тунгусів *эвэн* походити з тунгусо-маньчжурського апелятива, якому відповідає евенк. **эвгигэн** ‘місцевий житель’, ‘мешканець нижньої частини схилу’, від **эвгй** ~ **эвгү** ‘нижня частина схилу, підошва гори’, ‘місце, де розташований мовець’ [Эвенкийско-русский словарь 1958, 542–543]? Цілком може. Порівняймо самоназву нанайців *нанай*, від **на** ‘місцевий’ та **най** ‘людина’ [Никонов 1984, 54], самоназву естонців до XVIII ст. *маарахвас* ‘народ нашої країни’ та білорусів *тутэйшыя* ‘місцеві’. Звуки **-гй-** (див.: [Эвенкийско-русский словарь 1958, 653]) могли при переході апелятива в етнонім випасти, пор. генонім *эдян*, що утворився з апелятива **эдйгэн**. Так, В.О. Туголуков евенкійський генонім *эбгисел* тлумачив як ‘люди, що живуть під горою’ з евенк. **эбгй** ~ **эвгй** ‘схил (*нижня частина*)’ [Туголуков 1985, 190–191].

Евенкійський суфікс **-ган (-гэн, -гон)** / **-кан (-кэн, -кон)** / **-нган (-нгэн, -нгон)** та евенський **-нкан (-нкэн)** утворюють назви жителів за місцем мешкання: **бира** ‘ріка’ – **бираган** ‘прирічковий житель’, **хой** ‘тундра’ – **хойгон** ‘житель тундри’, **амут** ‘озеро’ – **амуткан** ‘надозерний житель’ [Эвенкийско-русский словарь 1958, 682, 749, 759]. Знаходимо цей суфікс у таких термінах: етнонім *урянхай* ~ *урянкат* (евенк. **урэ** ~ **хурэ** ‘гора; ліс; гірська тайга’), монг. **хамниган** ‘евенки, тунгуси’ (евенк. **камни** ‘вузька прирічна смуга землі біля підніжжя гір’, **камнига** ‘скеля, бескид, круте узвишшя; крутий схил’, ‘межигір’я’, **камникта** ‘скеля’), евенк. **хойган** ~ **ойган** ‘жителі боліт, низин (*так називали енісейські правобережні гірські донкани лівобережних, що мешкали у низьких місцях*)’ (**хой** ~ **ой** ‘сфагнове болото’, ‘гірська тундра’), **эдйгэн** ‘житель пониззя ріки’, **эдйгэр** ‘назва евенків Томмотського району, що говорять по-якутськи’ (**эдйгй**, **эдйгү**, **эдйү** ‘пониззя ріки’, **эдйгэн тэгэ** ‘народ, що живе у пониззі ріки’). Значення ‘житель пониззя ріки’ мають назви евенкійських родів *эдэн*, *эджэн* (*адян*), родів *эдян* евенів і долганів, хоча Г.М. Василевич зіставляє їх із назвою групи чжурчженів *йэчжень*. Від евенкійського роду *эдэн* може походити маньчжурський рід *удяла*, а від нього – рід ульчів *удяла* і рід нанайців *удял*. Г.М. Василевич вважає останні етноніми та етноніми *солон* і *долган* древніми, що не можуть бути етимологізовані, “виходячи з обмежених даних по одній сучасній народності” [Эвенкийско-русский словарь 1958, 189, 547, 586; Василевич 1969, 282, 286–287]. Етнонім *долган* походить від такої ж назви евенського роду, предки якого колись мешкали посередині ріки, пор. евенк. **долгү** ‘середній’, ‘середній палець’ **дулгү** ‘середній палець’, а *солон* – з евенк. **солонгон** (**хологон**, **шологон**) ‘мешканець верхів’їв ріки’ [История и культура эвенов... 1977, 14, 21]. Від останнього терміна утворились назви евенкійських родів *шологон*, *шолон*, *солон*, *солонгон* і, можливо, *шалон* [див.: Эвенкийско-русский словарь 1958, 585].

Евенський рід *эдян* ~ *эдиган* росіяни називали *жиган* ~ *ижиган* з якутської назви роду *эджиган* [История и культура эвенов... 1977, 41], звідки походить назва міста *Жиганськ* (якут. *Эдьигээн*).

Різниця між етнонімами *эвэн* та *эвэнкй* полягає лише у наявності суфіксу **-кй** в останньому, котрий вживається при назвах роду й означає чоловіка, який належить до цього роду, пор. **эвэди** ‘евенкійський’ [Эвенкийско-русский словарь 1958, 544, 761; История и культура эвенов... 1977, 14].

Слід відкинути етимологію етноніма *эвен* від дієслова евенк. *уа-мй* ~ *ува-мй* ~ *уга-мй* ~ *эв-мй* ~ *эву-мй* ~ *эвэ-мй* ~ *эгэ-мй*, евен. *эю-* ‘тягти (на собі), перетягати’ [Эвенкийско-русский словарь 1958, 426–427, 428, 542, 544, 546]. Так, автор статті раніше виводив етнонім *эвенкй* з названого дієслова [Бушаков 1992, 69].

Принагідно згадаємо, що евенкійський генонім *увалагир* Б.О. Долгих виводив з евенк. *ува-мй* ~ *уга-мй* ‘нести поклажу на собі’ [Долгих 1960, 473], що Г.М. Василевич вважала непереконливим і пов’язувала родові назви *улэгир* ~ *улэт* ~ *угулэт* ~ *улэсин* ~ *увлэт* із назвою ойратського племені *ольот* (*угелет*) [Василевич 1969, 281].

Ойратський етнонім *ольоти* (монг. *өөлд*) ми пояснювали як ‘вершники’ і пов’язували з евенкійським дієсловом *ув-мй* ~ *уг-мй* ~ *ук-мй* ‘сісти верхи’ [Бушаков 1992, 69].

Сибірському регіону, де гірська тайга межувала зі степами, притаманні етноніми, утворені від орографічних чи гідрографічних термінів, оскільки природні умови визначали відповідний культурно-господарський (етнографічний) тип у місцевих племен: скотарство та оленярство, мисливство чи рибальство.

Етноніми *тунгуси*, *евени* та *евенки* можна віднести до групи етнонімів, що відображають місце мешкання, з яким був пов’язаний етнографічний тип предків евенків і евенів.

#### ЛІТЕРАТУРА

*Аникин А.Е.* Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2000.

*Бушаков В.А.* Общие элементы в этнонимии алтайских народов // **Языки, духовная культура и история тюрков: Традиции и современность** / Труды Международной тюркологической конференции (9–13 июня 1992 г., г. Казань). Казань, 1992.

*Бушаков В.А.* Етнонім *уряньхай* (до семантичної типології етнонімів) // **Східний світ**, 2011, № 2.

*Василевич Г.М.* Типы оленеводства у тунгусоязычных народов в связи с проблемой заселения Сибири // **VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964 г.)**. Москва, 1964.

*Василевич Г.М.* Эвенки. Историко-этнографические очерки (XVIII – начало XX в.). Ленинград, 1969.

*Долгих Б.О.* Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII в. Москва, 1960.

**История и культура эвенов: Историко-этнографические очерки.** Санкт-Петербург, 1977.

*Миллер Г. Ф.* История Сибири. Т. 3. Москва, 2005.

[*Миллер Г.Ф. (Ф.И.)*] Описание всех в Российском государстве обитающих народов, так же их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей. Часть третья. Самоядские, маньчжурские и восточные Сибирские народы / Переведено с немецкого. Санкт-Петербург, 1777.

**Народы Сибири** / Народы мира. Этнографические очерки. Москва – Ленинград, 1958.

*Никонов В.А.* Этнонимы Дальнего Востока СССР // **Этническая ономастика**. Москва, 1984.

*Рашид-ад-дин.* Сборник летописей. Т. 1, кн. 1. Москва – Ленинград, 1952.

**Сборник материалов по эвенкийскому (тунгусскому) фольклору** / Составила Г.М. Василевич. Ленинград, 1936.

*Туголуков В.А.* Важнейшие этнонимы тунгусов (эвенков и эвенов) // **Этнонимы**. Москва, 1970.

*Туголуков В.А.* Тунгусы (эвенки и эвены) Средней и Западной Сибири. Москва, 1985.

**Эвенкийско-русский словарь** / Сост. Г.М. Василевич. Москва, 1958.